

УДК 821.161.3'06-313.1

І.Ф. Штэйнер

*д-р філал. навук, праф., загад. каф. беларускай літаратуры
Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны
e-mail: philology*gsu.by*

РЭНЕСАНСНЫЯ АФАРЫСТЫЧНЫЯ ТРАДЫЦЫІ Ў БЕЛАРУСКАЙ САТЫРЫЧНАЙ ПРОЗЕ ХХ ст.

У артыкуле адзначаюцца і аналізуюцца традыцыі класічнай і народнай смехавой культуры ў беларускай сатырычнай прозе ХХ стагоддзя, вызначаецца агульнае і адметнае ў выкарыстанні афарыстыкі, народнай мудрасці, увасобленай ў прымаўках і прыказках, для стварэння вобразна-выяўленчай сістэмы нацыянальнай сатыры і гумару; адзначаюцца тыпалагічныя паралелі ў паэтыцы твораў розных гістарычных эпох.

У 1500 г. Эразм з Ратэрдама выдаў зборнік выслоўяў і прыпавесцяў старажытных аўтараў, *отцов церкви*, а таксама фрагментаў з Бібліі пад агульнай назвай «Прыказкі». Да гэтай кнігі славыты філосаф звяртаўся на працягу ўсяго жыцця, папаўняючы яе ўсё новымі матэрыяламі і артэфактамі. Невыпадкова колькасць узораў і прыкладаў у ёй павялічылася ў наступных выданнях у пяць разоў, а потым цыкл дапоўнілі зборнікі антычных афарызмаў «Парабалы» (1514) і «Апофтэгната» (1531).

Падобны факт сведчыць аб выключнай ролі згаданай старажытнай формы ў сядомасці і мастацкай сістэме вялікага пісьменніка і філосафа. Разам з тым трэба адзначыць, што схільнасць да крылатых выслоўяў і афарыстычных радкоў была надзвычай характэрнай з'явай філасофіі Сярэднявечча, бо дапамагала метафарычна раскрыць сутнасць аналізуемай складанай праблемы. Асабліва плённа вобразна-выяўленчыя мажлівасці жанравай разнавіднасці выкарыстоўваліся ў гумарыстычных і сатырычна-парадычных творах.

Так, Эразм Ратэрдамскі ў раздзеле «Фартуна спрыяе глупству» ягонаў слаўтай кнігі «Пахвала Дурасці» (1514) характарызуе паасобныя з'явы і герояў з дапамогай прыказак і афарызмаў: *«Счастье валит к нему и во сне; Мудрецы рождаются на ущербе, ездят на Сеяновом коне и имеют в кармане тулузское золото»* [1, с. 353]; *«Мудрость есть не что иное, как жизнь по разуму. Глупость, напротив, жизнь по внушению чувств»* [1, с. 277]. Дакладныя і разам з тым паэтычныя выслоўі ён выкарыстоўвае нават пры характарыстыцы тэхнічных працэсаў. Аднак пасля, нібы схамянуўшыся, гаворыць, што хопіць усялякіх прымавак, а то чытачы падумаюць, што яны (а кніга нібыта напісана самаў Дурасцю) украдзены ў свайго сябра Эразма, г.зн. у самога сябе. Выкарыстанне народнай і кніжнай мудрасці характэрна для Ф. Рабле, Сэрвантэса, Грымельсгаўзэна. Менавіта дзякуючы сваёй выключнай вобразнасці і афарыстычнасці, творы апошніх набылі папулярнасць і засталіся актуальнымі да нашых дзён.

Аналагічны эксперымент паўтараецца праз пяць стагоддзяў у нацыянальнай традыцыі, калі на працягу мінулага стагоддзя з'яўляюцца адметныя сатырычныя творы, якія сталіся вехамі ў развіцці беларускага пісьменства: «Тутэйшыя» Янкі Купалы, «Запіскі Самсона Самасуя» А. Мрыя, «Запіскі эмігранта» Л. Савёнка, «Бацька ў калаўроце» Р. Семашкевіча, «Не плач, душа мая» В. Дубінкі, «Прыгоды Рабунькі» А. Наварыча. Падобнае наўрад тлумачыцца непасрэдным уплывам класічных твораў. Хутчэй мы маем справу з законамі тыпалогіі. Як бы там ні было, але наяўнасць у аналізуемых творах выключнай у працэнтных адносінах колькасці прыказак і прымавак да агульнага тэксту таксама ў значнай ступені павязвае іх аўтараў з класікамі эпохі Рэнесансу.

Раман А. Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя» (1929) увесь зіхаціць залацінкамі-дыямантамі еўрапейскай і нацыянальнай мудрасці, як і класічныя сярэднявечныя ўзоры. Тут можна знайсці і фабульнае падабенства. Так, А. Мрый, падобна да свайго вялікага папярэдніка, робіць выгляд, што запазычвае крылатыя словы ў народнага суддзі Торбы, да якога за гэтыя справы трэба ўжыць астракізм, зрабіўшы яму перад гэтым ідэйную кастрацьню. Эразм з Ратэрдама даволі скептычна адносіўся да філосафаў, галоўнай прыкметай якіх доўгі час была барада і плашч да пят, бо яны лічаць мудрымі толькі сябе, а ўсе астатнія вандруюць у поцемках: *«Ничего в действительности не зная, они тем не менее воображают себя всезнайками. Между тем они даже самих себя не в силах познать и часто не замечают по телесной близорукости или по рассеянности ям и камней у себя под ногами»* [1, с. 329]. Ад той эпохі ідзе традыцыя падсмейвання з сур'ёзных вучоных, якія быццам усё ведаюць, хаця ў іх высновах няма нічога верагоднага. Лепшы доказ таму – пастаянныя спрэчкі паміж сабою, бо кожны не сумняваецца ў сваёй праўдзе. Вось чаму герой рамана Торба – чалавек, які прэтэндуе на гэтае высокае званне, выразна адметная асоба: *«У той жа час, як бліжэй пазнаёміўся я з ім, суддзя – вясёлы чалавек, пракуда, філосаф, які заўсёды здольны выкінуць фартэль, зрабіць дзівацтва, кінуць на агульнае карыстанне моцнае слова, зачэпіць за жывое, дацца ў знакі жанчынам, якіх ён заве “баядэркамі”, закруціць якой-небудзь з іх галаву і потым “накрыцца хвостом”. Адным словам, нявытрыманы індывід»* [2, с. 54].

Ягонія смелыя выказванні і трактаванні класічных народных узораў (невыпадкова аўтар іх называе *тэзісамі*) ствараюць фон, на якім існуючая мудрасць маючых уладу праступае ва ўсёй сваёй галізне і брыдоце. Таму заканамерна, што яго называюць атрутнікам, эксплуатаатарам працоўнай думкі рабочых і сялян, настаўнікам (у горшым сэнсе гэтага слова) моладзі, хістальнікам і бязменам без галавы.

Філасофія месчачковага суддзі, выказаная ў карацельках-афарызмах, лічыцца трухлявай, бо вядзе да мяшчанскага ўхілізму, культурна-буржуазнага здзічэнства і бязмежнага развіцця самадурства. Амаль усе яго ўспрымаюць шкодным у савецкіх умовах філосафам, бо нават падчас судовых пасяджэнняў дазваляе сабе ўжываць моцныя прыказкі, дзівацкія прыслоўі, якія потым распаўсюджваюцца ў народзе і перадаюцца з вуснаў у вусны. Слава народнага філосафа пераходзіць нават межы раёна, у чым мясцовая ўлада інтуітыўна прадчувае небяспеку, бо ён прымушае звычайных людзей задумацца. Згадаем яшчэ раз выслоўі Эразма пра «мудрацоў», якія ў нашых умовах увасабляюць зусім іншыя ідэалы: *«Есть среди них и такие, которые предсказывают будущее по течению звезд, обещают чудеса, невозможные даже в магии, и на счастье свое находят людей, которые всему этому верят»* [1, с. 329].

Андрэй Мрый пры абмалёўцы вобраза выкарыстоўвае і элементы народнай мудрасці, якія мадэрнізуе, а не механічна пераймае. Беларускі пісьменнік значна апярэджвае пазнейшых псеўдафалькларыстаў, што будуць «ствараць» народную афарыстыку ў поўнай «адпаведнасці» з надзённымі задачамі грамадства і кіраўніцтва, высмеяўшы спробы адаптацыі старажытнага класічнага жанру. Згадаем некаторыя псеўдаўзоры нібыта вуснай народнай паэзіі: *Я вадзічкі напілася, / Кружачку навесіла: / Сушаць нас паны праклятыя, / Жывяцца нявесела.*

Разам з тым аўтарскія выслоўі, дакладныя і метафарычныя, па-свойму выразна і дакладна (як у сук улеплена, паводле слоў героя) акцэнтуюць панаванне дурасці і *произвола* як у маштабах мястэчка, так і краіны ў цэлым: *Чалавек думае, а райком кіруе!; Там дрэнна, дзе нас няма; Увесь век вывучай наменклатуру!; Свет вялікі, а дзейца нейдзе; Каровы, якія дужа равуць, мала малака даюць; Жні там, дзе не сееш!*

Падобныя перлы з'яўляюцца, з пункту гледжання новых улад, рупарам дробна-буржуазнай стыхіі, агітацыяй за развал новага жыцця і заклікам вярнуцца да былых часоў, калі было зразумела, што ўвасаблялася ў словы, у тым ліку ў прыказках і прымаў-

ках. А. Мрый бліскуча паказаў, як класічны выраз *Per aspera ad astra* (праз церніі да зорак) увасобіўся ў з’едліва-правільным: *Праз карняплоды да сацыялізму*. Гэта лепш, чым у Гашака: «*И в этой атмосфере продажной любви, никотина и алкоголя незримо витал старый девиз: “После нас – хоть потоп”*» [3, с. 121]. У нібыта нявіннай забаве бачыцца сур’ёзная ідэалагічная барацьба, якая ўвасоблена ў катэгарычным непрыняцці паасобных ідыятычных праяў новай бытнасці. Невыпадкова тагачасны крытык пісаў: «Паказваючы жыццё беларускай вёскі, жыццё мястэчка, аўтар усіх персанажаў твору – ад кіруючае партыйнае верхавіны да звычайных сялян – малое нейкімі недацёпамі, нейкімі дурнямі» [4, с. 459]. Спрыяе таму і слоўная эквілібрыстыка, якой беларускі аўтар блізкі да Вальтэра, сапраўдная асалода для вытанчанага гурмана: *з вашага чароўнага рыла; кваліфікаваная падла; жаба пяшчотная; дзяўчына вулічнага маштабу (рускамоўнае уличная девка); інтрыганцка-жаночы талент; кентаўра сярэдняй велічыні; яе фізіялагічная база (г.зн. цела); ахвяра свайго сладастрашша; усё цячэ, усё старэе, усё разумнее*.

Здрадзіўшы сябру, Самсон Самасуй патэтычна ўсклікае: *Так парваліся цуглі мае дружбы з Торбай*. Тым самым яшчэ раз сцвердзілася выслоўе багіні Дурасці, якая даказвала, што менавіта яна з’яўляецца *и кормою, и носом корабля, доставляющего нам это великое благо* (г.зн. дружба, сяброўства – I. Ш.), аб чым сведчаць усе філосафы, на думку якіх *лишиться дружбы все равно, что лишиться солнца*. Але самі яны не могуць сябраваць, бо глядзяць на грахі і недахопы калегаў вачамі арла ці змея Эпідаўрскага, а ўласных не бачаць, нібы меха на ўласных плячах. Знамянальна, што і тут Эразм выкарыстоўвае выслоўе. А парадыйнасць гучання ў творы А. Мрыя толькі ўзмацняе пачварнасць сітуацыі.

Афарыстычнасць купалаўскай сатырычнай спадчыны даследавана значна больш, хаця і «Тутэйшыя» доўгі час былі пад забаронай. Героі трагічна-смяшлівых сцэнаў валодаюць ёй дасканалы. Невыпадкова адзін з іх рэкамендуе: «*Меней ужывайце простых выразаў*» [5, с. 268]. І сам у сваёй аратарскай «профэсіі» прытрымліваецца гэтай мудрасці. Многія выслоўі народнага паэта сталіся крылатымі: *Можна мець светлагляд адзін, думаць другое, гаварыць трэцяе, а рабіць чацвёртае; Лепей быць добрым пастухом, чымся недапечаным рэгістратарам; Можца думаць усё, што вам падабаецца, але гаварыць абавязаны толькі тое, што іншым падабаецца*.

Цэлую сістэму афарыстыкі стварыў і выкарыстаў у сваім творы Л. Савёнак. Поруч з традыцыйнымі сталымі выразамі: *Такога чалавека не надта з капытоў саб’еш; Хай конь думае, ці дадуць яму сённа аўса, ён стварае і ўласныя: У суполцы хоць святы – і той будзе красці; Калі не паішануе, то і дзеўцы ветрам надуе; Дурань і на паховінах смяецца; Моцны выжыве, а нямоцных жыццё кусае; Дыяген і таго не меў; Гандаль – гэта рухавік усяе культуры; Калі чалавеку шануе, то і ў лапцёх танцуе; І на печы катар схопіш; Можна і на месяцы сядзець, а тымчасам на зямлі гарох сеяць; Лепш свае тры аршыны, чым чужая валока; Толькі на дзяржаўнай пасадзе пазнаеш ісціну*.

Асабліва яскравымі і запамінальнымі сталіся фразы, што характарызуюць вучоных. Як і ў Эразма, Рабле, Сервантэса і Свіфта, яны не вельмі добразычлівыя. Так, апавядаючы пра акадэміка, які майстраваў кола, каб тое само круцілася, аўтар сцвярджае: *Упорыстасць у вучонага, што ў майго каня – нічым не пераставіш, або лоб паб’е, або свайго дапне*. Адносіны да вучоных зняважлівыя: *Адзін назоў, што прафесар, а спрыту ніякага няма; Свіней красці – не паперай шаптаць, тут навука патрэбна*. Падчас інтэрпрэтуюцца звыклых выказванні. Так, біблейскае выказванне *Бо не аб адзінным хлебе жывы чалавек* бывае нігілюецца папраўкай – «*да хлеба патрэбна і скварка*» [6, с. 256].

В. Дубінка ў аповесці «Не плач, душа мая» [7] здзейсніў прыгожы эксперымент, падобна да якога не было ў айчыннай прозе: ён напісаў твор, амаль цалкам заснаваны на выкарыстанні схаванай патэнцыі прымаўкі і прыказкі. Вялікія вобразна-выяўленчыя

мажлівасці апошніх дапамаглі яму не толькі прааналізаваць праблемы твора, але і стварыць цалкам адметныя мастацкія вобразы і характары.

Яшчэ раз адзначым, што Анцюха, герой аповесці, – незвычайны. «*Хто любіць выціць, каму новыя боты да свята – лепшы падарунак, а для Анцюхі – прымаўкі, прыказкі*» [7, с. 16]. Па сутнасці, мы маем унікальную аповесць, дзе паэтыка прыказкі адыгрывае выключную ролю. Так, амаль кожны заглавак чарговага раздзела ўяўляе сабой або перапрацоўку народнага ўзору: *Не выбірай дзеўку ў карагодзе, а ў агародзе; Свая сярмяжка не цяжка; Агну ў шапцы не носяць*; або ўласную, створаную ў народным духу: *Дом без жонкі – сірата; Усё жыццё – свята; Цёшчын агарод – не сцежка радасці*. З дапамогай вобразна-выяўленчай сістэмы паэтыкі прыказкі адбываецца самараскрыццё героя, даюцца характарыстыкі ўсім персонажам, добра праяўляецца пазіцыя самога аўтара.

Згадаем яшчэ раз, што ў 1500 г. Эразм выдаў «Зборнік прымавак», у якім змясціліся 818 афарызмаў, выслоўяў, уласна прымавак. А праз сем год здзейсніў новае выданне, у тры разы большае за папярэдняе, з каментарыямі, пад назвай «Хіліяды прымавак» (па-лацінску *Adagio*). І сама Пані падкрэслівала, што не будзе гаварыць прымаўкамі, каб не падумалі, што сплагіявала ў свайго сябра Эразма. У падобнай схільнасці папракалі і Санча Панса, на што славыты зброяносец адказваў: *У меня в голове пословиц больше, чем в книжке. Стоит мне заговорить, как они все разом летят ко мне на язык и наперебой норвят выскочить все вместе. Тогда я хватаю первую попавишюся и уже не думаю, кстати она или некстати*.

Шкада, што і спроба В. Дубінкі не сустрэла падтрымкі, а нават наадварот. Некаторыя крытыкі назвалі ягоны эксперымент «куляннем праз галаву» (Іван Клімянкоў), што адмоўна паўплывала на агульную ацэнку цікавага і адметнага твора. Анцюха Шалуцка вельмі падобны да Кандзіда і Сімпліцыя, бо знаходзіць сваё шчасце на зямлі. Сэнс ягонага жыцця пісьменнік раскрывае выслоўем: «*Не смейцеся з Анцюхі! Ён зрабіў тры карысныя рэчы на зямлі роднай. Пасадзіў дрэва, выхаваў траіх дзяцей, пабудаваў дом*» [7, с. 301]. Пра падобнае толькі марыў Дон Кіхот і Санча Панса, якія хацелі разам стаць пастухамі.

Алесь Наварыч у маленькай аповесці «Прыгоды Рабунькі» раскажаў пра цялушачку, якая нарадзілася ў сям’і чарнобыльскіх перасяленцаў, і пра дзівосы, што здарыліся з ёю. Рабунька здолела загаварыць чалавечая мовай, змагла чытаць і нават выбілася ў дэпутаты. Аднак не зрабілася шчасліваю. Некалі Эразм заяўляў, што самыя шчаслівыя жывёлы – тыя, што не зведалі ніякай дрэсіроўкі, ніякай вучобы, а таму жывуць выключна ў адпаведнасці з законам і прыроды. Вялікі філосаф Сярэднявечча параўноўвае шчаслівую долю пчолаў, мушак і птушчак, што лётаюць удалечыні ад чалавека, з лёсам каня, які стаў сябрам людзей і таму вымушаны быць падобным да іх, дзяліць з імі не вельмі спагадлівыя жыццёвыя перапетыі. Птушкі, што трапляюць у палон да чалавека, пачынаюць гаварыць ягонай мовай і губляюць пры гэтым бляск першароднай прыгажосці. Конь зведвае ўсе пакуты рабства (абраць, пуга, шпоры, пуга), а потым гіне на полі бою ці проста ў разоры. Не адстае ад уяўнага цывілізаванага чалавека і карова, якая вырашае траціць час на вывучэнне ўсіх навук і філасофіі. І пачынае з Платона, што выразна паўплывала на афарыстычнасць яе «мудрых выслоўяў»: «*Любоў – найвышэйшая лагода жыцця, якую яшчэ трэба заслужыць; Кнігі – як вопыт іншых – галоўнае ў самавыхаванні; Я паранена прыгажосцю свету, і гэтая рана – незагойная; Прыгажосць – наймічка любові; Розум – гэта любоў; Хлусня ўхутвае трапяткімі крыламі; Настаўнік – дзяцел, які дзяўбе адно і тое; Насалода пазнаннем – бязмежная*» [8, с. 106].

Эразм Ратэрдамскі, перакладаючы аповед Лукіяна пра пеўня, у цела якога ўсялілася душа філосафа Піфагора, прыходзіць да высновы, што шчаслівымі могуць быць толькі тыя, хто прымае наканаванасць лёсу. Нават пеўнік, які быў па чарзе філосафам,

мужчынам, жанчынай, царом, рыбінай, канём, жабай, вырашае, што самая горкая доля – быць чалавекам. Бо толькі той намагаецца пашырыць межы сваёй наканаванасці. Выкарыстанне афарызмаў, нібыта створаных цялушкай, дапамагае нашаму сучасніку больш яскрава паказаць абсурднасць сітуацыі. Як некалі вялікаму сатырыку Дж. Свіфту, які раскажаў пра мудрых коней гуігнмаў, што па ўсіх параметрах пераўзыходзяць агідных еху.

Традыцыя стварэння парадыйна-сатырычных сюжэтаў і сітуацый плённа працягваецца ў наш час і мае значныя перспектывы.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Роттердамский, Э. Похвала Глупости : сочинения / Э. Роттердамский. – М. : ЭКСМО-Пресс : ЭКСМО-Маркет, 2000. – 688 с.
2. Мрый, А. Творы : раман, апавяданні, нататкі / А. Мрый. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 317 с.
3. Гашек, Я. Похождения бравого солдата Швейка / Я. Гашек. – М. : Правда, 1990. – 736 с.
4. Адамовіч, А. Да гісторыі беларускае літаратуры / А. Адамовіч. – Мінск : Колас, 2005. – 1464 с.
5. Купала, Я. Поўны збор твораў : у 9 т. / Я. Купала ; НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; рэдкал.: С. А. Андранок [і інш.]. – Мінск : Маст. літ., 1995–2003. – Т. 7. – 2001. – 399 с.
6. Савёнак, Л. Творы / Л. Савёнак. – Мінск : Лімарыус, 2012. – 352 с.
7. Дубінка, В. Не плач, душа мая: аповесць / В. Дубінка. – Мінск : Маст. літ., 1983. – 303 с.
8. Наварыч, А. Дзённікі Рабунькі / А. Наварыч // Крыніца. – 1996. – № 4 (20). – С. 99–111.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 24.02.2017

Shteiner I.F. Renaissance Aphoristic Traditions in Belarusian Satirical Prose of the 20th Century

The article focuses on the analysis of the tradition of classical and popular culture of laughter in Belarusian satirical prose of the 20th century. The author highlights similar and distinctive features in the use of aphorisms, folk wisdom embodied in proverbs and sayings, all of which are employed for the creation of the system of national humorous and satirical imagery. Typological parallels in the fiction of different historical periods are singled out.